

ХОНЛИКЛАРНИНГ ГЕОСИЁСИЙ ЎРНИ, ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТИ

Темирова Светлана Владимировна

Тошкент давлат транспорт университети,
“Халқаро оммавий ҳуқуқ” кафедраси, катта ўқитувчи

Аннотация: Мақолада Бухоро амирлигининг XIX асрдаги ҳудудий жойлашуви, аҳолиси ва табиий ресурсларининг аҳамияти ёритилган. Амирликнинг геосиёсий мавқеи, унинг Шарқда Помир тоғларидан Ғарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган ҳудудни қамрагани, ҳамда Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё водийлари унинг иқтисодий-маданий марказлари сифатида таҳлил этилган. Шунингдек, Бухоро амирлиги билан Хива ва Қўқон хонликлари ўртасидаги ҳудудий баҳслар, шаҳарлар учун бўлган урушлар ва уларнинг минтақавий барқарорликка таъсири кўрсатилган. Мақолада амирликнинг тарихий ва сиёсий аҳамиятини очиб берувчи илмий хулосалар баён этилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги; геосиёсий аҳамият; XIX аср; Зарафшон водийси; Қашқадарё; Сурхондарё; Хива хонлиги; Қўқон хонлиги; ҳудудий баҳслар; тарихий аҳамият.

Abstract: The article explores the territorial position, population, and natural resources of the Bukhara Emirate in the 19th century. It analyzes the emirate's geopolitical significance, which extended from the Pamir Mountains in the east to the borders of the Khiva Khanate in the west, encompassing the Zarafshan, Kashkadarya, and Surkhandarya valleys as key economic and cultural centers. The study also examines territorial conflicts between the Bukhara Emirate and neighboring khanates of Khiva and Kokand over major cities such as Mary, Jizzakh, and Khujand. The paper highlights the historical and political importance of the Bukhara Emirate in shaping Central Asia's regional balance.

Keywords: Bukhara Emirate; geopolitical significance; 19th century; Zarafshan Valley; Kashkadarya; Surkhandarya; Khiva Khanate; Kokand Khanate; territorial disputes; historical importance.

Бухоро амирлиги XIX асрда Марказий Осиёдаги энг катта ва таъсирли сиёсий тузилмалардан бири бўлган. У ўзининг географик жойлашуви, бой табиий ресурслари, аҳолининг сони ва тарихий аҳамияти билан ажралиб турарди. Амирликнинг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этиб, жанубда Амударё, шимолда Сирдарёгача чўзилган. Унинг таркибида Бухоро, Самарқанд,

Қарши, Термиз каби йирик шаҳарлар ва Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Вахш, Панж, Мурғоб водийлари мавжуд бўлган. Бу ҳолат Бухоро амирлигини нафақат сиёсий, балки иқтисодий ва маданий жиҳатдан ҳам муҳим марказга айлантирган. Мазкур мақолада амирликнинг ҳудудий чегаралари, табиий ресурслари, сиёсий аҳамияти ҳамда қўшни хонликлар билан муносабатлари таҳлил қилинади.

Бухоро амирлиги ўзбек хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан муҳим мавқега эга эди. XIX асрга келиб, Бухоро амирлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этди. Унинг чегаралари жанубда Амударёнинг сўл қирғоғидан бошланиб, Сирдарёгача чўзилиб қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Амирлик Шарқда Помир тоғларидан Ғарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган ҳудудни эгаллаб турарди. Бухоро ва Самарқанд каби йирик шаҳарлар жойлашган Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланарди. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Вахш, Кофирниҳон, Панж дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, шунингдек, Туркменистон ҳудудига кирган Мурғоб дарёси воҳаларидаги ерлар ҳам Бухоро амирлигига қарар эди. Бухоро амирлигининг пойтахти Шарқда энг машҳур шаҳар сифатида эътироф этилган Бухорои шариф эди. Йирик шаҳарлардан Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Гузор, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар амирлик тасарруфида эди. Марв ва Чоржуй шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Хива хонлиги ўртасида, Жиззах, Уратена ва Хўжанд шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида тез-тез урушлар бўлар, бу шаҳарлар қўлдан-қўлга ўтиб турарди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро амирлигида 2 миллион атрофида аҳоли истиқомат қиларди. Аҳолининг катта қисми амирликнинг серсув воҳаларида яшар, жазирама иссиқ, сувсизлик ҳукмронлик қилувчи Қизилқум саҳролари ва чўллари деярли кимсасиз ястаниб ётарди. Зарафшон водийсида 300- 350 минг, Қашқадарё воҳасида - 500 минг, Сурхондарё воҳасида - 200 минг, Шарқий Бухорода - 500 минг аҳоли яшар эди. Амирликнинг йирик шаҳарлари - Бухорода - 60 минг, Самарқандда - 50 мингга яқин нуфус истиқомат қиларди. Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина қавмуруғлардан иборат бўлиб, уларнинг қарийб 57 фоизи ўзбеклар эди. Ўзбеклар бир қанча элатлардан ташкил топган бўлиб, улар орасида манғит, сарой, кўнғирот, жабғу, қарлуқ, қалмоқ, найман, қипчоқ, минг, юз қабилалари кўпчиликти ташкил этарди. Улар асосан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилар эдилар. Аҳолининг аксарият қисми деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланган. Суғориладиган ерларда пахта, буғдой, шоли, жўхори экилиб, боғ ва полиз маҳсулотлари ҳам етиштирилган. Чорвачиликда қўйчилик,

коракўл етиштириш; ҳунармандчи ликда гиламдўзлик, ўймакорлик, зардўзлик, тегирмончилик, кунчилик, тўқувчилик, темирчилик, кулолчилик, бешикчилик, сандиқчилик, этикдўзлик, мойжувозлик, совунгарлик кенг ривожланган.

Амирликнинг иқтисодий ҳаётида қоқоқлик, турғунлик ҳоллари мавжуд эди, аҳолининг турмуши паст даражада эди. Ерга эгалик шакли минг йиллар давомида ўзгармай келмоқда эди, аҳолига солинадиган солиқ ва жарималар ҳаддан ташқари кўп эди. Аҳолининг сотиб олиш қобилияти пастлиги ҳунармандчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди. Ҳунармандлар озгина даромадга ҳам қаноат қиларди, устахоналарни кенгай тиришга маблағ тополмасди. Бухоро амирлиги яқка ҳокимлик тизимидаги давлат эди. Амирликда энг катта давлат лавозими - кушбеги бош вазир лавозимига тенг амалдор эди.

Бир сўз билан айтганда, барча ижроия ҳокимият кушбегининг қўлида эди. Вилоят ва туман ҳокимлари ҳам кушбеги тавсиясига биноан тайинланган. Кушбеги хон истиқомат қилиб турган арки олийда яшаган. Девонбеги хонликнинг молия-ҳазина ишларини бошқарган. Солиқ ва жарималарнинг ундирилиши устидан назоратни ҳам девонбегилар амалга оширган. Девонбеги идораси арқдан пастда жойлашгани учун уни қуйи кушбеги деб ҳам аташган. Манғитлар даврида шайбонийлар, айниқса, аштархонийлар замонида катта мавқе касб этиб келган оталиқ асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амирликнинг марказий қисмини суғориш ишлари, сув тақсимооти билан боғлиқ тадбирларга бош-қош бўлган.

Шунингдек, амирликда парвоначи (олий ҳукмдор ёрликларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи), додхоҳ (жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини олиб беришга масъул) каби вазифалар бор эди. Аммо мазкур давлат лавозимларининг мавқеи кўпроқ шу мансабдаги шахс нуфузи билан ўлчанган. Худди шунга ўхшаш ҳолат инок вазифасида ҳам ўз аксини топган. Инок (бош инок) ўз лавозимига кўра, олий ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги оддий хизматчиларга етказиш, демак, буйруқни амалга оширишни ташкил қилиш ва умуман ҳали давлат мансабини эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар билан шуғулланган. Бундан ташқари кичик инок хизмати бўлгани ҳам маълум. Амиртуғи соҳиби бўлган тўксабо мансаби ҳам олий мақомда эди.

У олий ҳукмдор - давлат байроқдори ҳисобланса-да, тантанали маросимларда ишончли шахс сифатида ҳукмдор олдиға таом тортиш каби масъулиятли тадбирларни ҳам бажарган. Шу билан бирга унга бирон-бир туман ҳам бириктириб қўйилган. Бошқача айтганда, даромад манбаи шу тумандан бўлган. Аммо XIX асрга келиб эса мазкур лавозим эгаси худди додхоҳ каби ҳарбий вакил даражасига кўтарилган. Ҳарбий ишлар бўйича энг юқори даражада эса ҳарбий вазир турган. Уни кўпроқ

лашкар тўпчибошиси деб атаганлар. Аниқроғи, у тўпчилар қисмининг қўмондони ҳамда Бухоро гарнизони бошлиғи - лашкар бошлиғи саналиб, амалда ҳарбий вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғининг бундай юксак кадрланишини шундай тушунтириш мумкин: бу вақтга келиб ҳарбий санъат ва урушда тўпчилар, яъни энг замонавий қурол усталарининг ўрни алоҳида бўлган. Шунингдек бошқарувда кўжалдош (мамлакат микёсида хавфсизлик хизмати бошлиғи), бош хожа (ҳарам ходимлари бошлиғи), меҳтар, кутвол (қурилиш ишларига масъул), баковулбоши, кичик уроғ (олий ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидагиларни назорат қилиб турувчи ходим), эшикогабоши, мирохур, кўрчибоши (қурол-аслаҳага масъул), қоровулбеги (шаҳар, йўллар посбони), удайчи (уруш пайтида ҳарбийларни турига қараб тақсимловчи), шировул (элчилар қабулини уюштирувчи) каби қатор лавозим ва хизматлар ҳам бўлганки, улар ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларидан ташқари амирлик сиёсий ҳаётида тутган шахсий мавқелари билан ҳам кадрланганлар.

Шунга кўра ўз-ўзидан улар эгаллаб турган лавозимнинг кадр-қиммати ҳам ошган. Амирликнинг сиёсий-маънавий ҳаётида уламоларнинг таъсири улкан эди. Дунёвий ва диний ҳокимиятни ўзида гавдалантирган шайхулислом амирдан кейинги иккинчи шахс даражасидаги мавқеда эди. У шариатпаноҳ бўлиб, унга барча адлия тизимини бошқарувчи қозикалон бўйсунган. Қозикалоннинг ваколатига қуйидагилар кирган: ижтимоий адолат билан боғлиқ масалалар, хусусан, бозор, кўча-қўйлардаги аҳвол, мадрасалардаги таълим, вақф ишлари, йўқолган вақф ҳужжатларини тиклаш, етим ва бевалар ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, қарвонсаройлардаги тартиб ва ҳоказо. Амир Шох Мурод даврида қозилик тизимида қатор ўзгаришлар бўлгани ҳам маълум. Чунончи, олий маҳкама таъсис этилиб, унинг ишида 40 нафар фақиҳ (қонуншунос) фаолият кўрсатган. Шох Муроднинг бу борадаги ислохотларининг аҳамияти шундаки, суд жараёнида айбланувчи ҳам, жабрланувчи ҳам албатта иштирок этиши керак бўлган. Биронбир томон эгаллаб турган юқори лавозими орқасида жавобгарлик, гувоҳликдан бош тортолмаган. Шунингдек, мазкур тизимда муфтий (ривоят ва фатво билан таъминловчи), раис (мухтасиб), садр (вақф мулклари ҳисоб-китоби ва назорати билан шуғулланувчи) каби хизматлар ҳам бўлган.

Хулоса: Бухоро амирлиги XIX асрда Ўрта Осиё сиёсий харитасида ўзига хос ўрин тутган давлат бўлиб, унинг ҳудудий кенглиги ва табиий ресурсларининг бойлиги минтақадаги иқтисодий ва маданий тараққиётга катта таъсир кўрсатган. Амирликнинг марказий қисми бўлган Зарафшон водийси ва унга қўшни воҳалар мамлакатнинг иқтисодий асосини ташкил этган. Хива ва Қўқон хонликлари билан бўлган ҳудудий можаролар амирликнинг ташки сиёсатида муҳим ўрин тутган. Шу жиҳатдан Бухоро амирлиги нафақат сиёсий марказ, балки маданий ва цивилизацион марказ сифатида ҳам тарихда ўз изини қолдирган.

References

1. Вохидов, Ш. Бухоро амирлиги тарихи. – Тошкент: Фан, 2015.
2. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963.
3. Holzwarth, W. (2018). The Emirate of Bukhara: Power Structures and Political Dynamics in 19th-Century Central Asia. *Central Asian Survey*, 37(4), 543–561.
4. Becker, S. (1968). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Harvard University Press.
5. Аҳмедов, Р. Ўрта Осиё хонликларининг сиёсий ва иқтисодий муносабатлари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2017.
6. Kamp, M. (2016). *The History of Bukhara and Its Urban Culture in the 19th Century*. Cambridge University Press.